

ŽÁK ZÁKLADNÍ ŠKOLY

(POKUS O INTERPRETACI „OBRAZU ŽÁKA“ SOUČASNÉ ŠKOLY)

LUDMILA PROKEŠOVÁ, VÁCLAV SOUČEK

Příspěvek navazuje na sdělení později publikované ve sborníku z minulé konference pod názvem Učitelovo pojetí výchovy a vzdělávání a učitelské praxe. Autoři v něm komentují některé výsledky výzkumné sondy, která se uskutečnila v roce 1999. Jejím cílem bylo zjistit, jakým způsobem se učitelovo pojetí výuky uplatňuje v reálných pedagogických situacích ve škole, zda představy o vlastní otevřenosti novým výukovým postupům skutečně odpovídají konkrétnímu způsobu interakcí ve třídě. Zda proklamované záměry vytvářet stimulující učební prostředí pro každého žáka jsou alespoň částečně uplatňovány v praxi. Sonda se uskutečnila na 16 školách převážně jihočeského, ale i středočeského a západočeského regionu a účastnilo se jí 54 učitelů tzv. alternativních /nedirektivních škol/ a 58 učitelů ze základních škol náhodně vybraných.

V závěru zmiňované studie uvádíme, v čem byly zjištěny statisticky významné rozdíly mezi oběma soubory respondentů a popisujeme jev, který nazýváme „pedagogický dualismus“. Souvisí s diskrepancí mezi verbálně prezentovaným stylem výuky a konkrétním jednáním učitelů se žáky ve třídě.

Ke zkoumané problematice jsme chtěli získat co nejvíce informací a současně zachovat integritu přístupu. Proto jsme provedli dotazníkové šetření u žáků osmých a devátých tříd stejných škol, na kterých jsme současně oslovili jejich učitele. Účastnilo se ho celkem 564 žáků. Z tohoto počtu 202 navštěvovalo tzv. tradiční a 362 alternativní nebo o inovaci usilující základní školy. Časové zařazení výzkumné sondy, způsob výběru škol i metodika šetření byla shodná s výše uvedeným výzkumem a byla popsána ve zmiňovaném příspěvku. „Obrazu žáka“ bude věnován tento text.

Pro žáky byl sestaven originální dotazník, většina položek umožňovala konfrontaci s názory učitelů. Některé otázky nebyly záměrně položeny tak, aby zjišťovaly obraz reálné podoby výuky na druhém stupni základní školy, ale aby výsledky šetření umožnily hlubší reflexi potencialit, které jsou obsaženy jak v současných vzdělávacích programech, tak i v žácích, které ZŠ navštěvují.

Východiskem pro koncepci výzkumného šetření zaměřeného na žáky druhého stupně ZŠ byly zejména tyto úvahy:

1. Konkrétním vyjádřením obecných myšlenek o demokratizaci vzdělávání by mohl být model osobnostně zaměřeného vzdělávání. Pod tímto pojmem si představujeme takové působení učitele, které bude u každého žáka stimulovat přesvědčení, že ve své roli žáka má dostatek prostoru, aby v procesu učení úspěšně realizoval všechny své individuální možnosti. Toto působení není zpravidla spojováno pouze s věcným obsahem jednotlivých vyučovacích předmětů, ale zejména s tzv. skrytým kurikulem, klimatem třídy, školy apod.

2. Naplňování základních tendencí budoucích změn školy, například rozpracování tzv. čtyř pilířů vzdělávání /1/ by podle našeho názoru mělo mít v podmínkách všeobecného vzdělávání na základních školách kromě jiného i podobu rozvíjení komunikativních kompetencí a věku přiměřených sociálních dovedností žáků.

Statisticky významné rozdíly mezi oběma soubory respondentů jsme proto očekávali zejména:

a) v preferenci způsobů výuky (v přijímání nebo odmítání řízení výuky převážně direktivním způsobem, v reflektování rozdílného prostoru pro uplatnění při výuce, v postoji k vyžadované reprodukci učiva apod.)

b) v chápání a přijímání formální autority učitele (uvědomění si absence akceptujícího přístupu pro některé skupiny žáků)

c) v možnostech uplatnění žádoucích sociálních postojů (aktivní participace ve třídě)

Z rozsáhlého materiálu, který se nám podařilo shromáždit, vybíráme pouze některá zjištění, která nám pro aktuální interpretaci obrazu žáka ZŠ připadají charakteristická.¹

Očekávali jsme například, že bez ohledu na vyučovací předměty budou ve vyučování na tzv. alternativních školách preferovány takové metody výuky, jejichž součástí je častá aplikace či interpretace poznatků, vedení dialogu s učiteli apod.

¹ Respondenti nevyplnili všechny položky dotazníku. Nicméně jsme dotazníky vyhodnotili, protože volné výpovědi žáků přinesly zajímavý materiál. Nižší počet respondentů je v tabulkách označen.

Tabulka č. 1

	Ve výuce se vyžaduje převážně pouze reprodukce	Aplikace poznatků pouze výjimečně	Aplikace a interpretace poznatků často
Tradiční ZŠ (202)	100 (51%)	83 (44%)	29 (15%)
Alternativní ZŠ (362)	227 (63%)	128 (35%)	7 (2%)

V dotazníkovém šetření pro učitele na otázku, jaký styl výuky „jejich“ žáci patrně preferují, odpověděl pouze 1 ze souboru 65 učitelů z alternativních škol a 5 učitelů ze skupiny škol tradičních, že frontální výuku se všemi atributy, které ji charakterizují. Otázkou tedy zůstává, proč učitelé, kteří správně odhadují, že žáci čekají řešení konkrétních problémů, preferují diskusi, hru, projektové metody apod. nepřizpůsobí svůj styl výuky potřebám a preferencím žáků.

Zjistili jsme, že obě skupiny respondentů mohou například minimálně modifikovat předem pevně stanovený průběh hodiny, nemají téměř možnost si vybírat z nabízených činností (včetně domácích úkolů) apod.

Činnosti, o kterých žáci mohou samostatně rozhodovat, se vztahují převážně:

- ke způsobu vlastního učení (například odpovědi „jak budu aktivní v hodině“)
- k vlastním sociálním kontaktům (například „jestli půjdeme po škole společně se spolužáky cvičit“) jsou neujasněné, nepodstatné pro průběh učení („jestli budu psát propiskou“)

Tabulka č. 2

	Způsob vlastního učení	Sociální kontakty se spolužáky	Nepodstatné možnosti
Tradiční ZŠ	34 (37%)	9 (9%)	51 (54%)
Alternativní ZŠ	85 (33%)	26 (10%)	143 (56%)

Žáci by naopak uvítali možnost, aby mohli ve škole rozhodovat více o závažnějších věcech. K této otázce se vyjádřilo celkem 390 žáků z obou skupin respondentů.

Tabulka č. 3

	Rozhodovat o způsobu výuky a její organizaci	O sociálních kontaktech	Neadekvátní názory
Tradiční ZŠ (115 žáků)	90 (79%)	3 (2%)	22 (19%)
Alternativní ZŠ (275 žáků)	188 (69%)	24 (8%)	63 (23%)

Následující tabulka zachycuje, jak žáci vnímají možnost vybírat si některé úkoly, učební činnosti apod.

Tabulka č. 4

	Bez možnosti výběru, vždy direktivně stanovený program vyučovací hodiny	Možnost výběru ve spolupráci s učitelem někdy	Pravidelně možnost výběru ve spolupráci s učitelem
Tradiční ZŠ	46 (23%)	123 (60%)	34 (17%)
Alternativní ZŠ	100 (28%)	246 (65%)	26 (7%)

Žáci obou souborů by shodně přijali i možnost více participovat na hodnocení vlastních výkonů při výuce.

Tabulka č. 5

	Akceptování hodnocení učitelem	Více hodnocení ve spolupráci s učitelem a spolužáky	Tendence uplatnit více sebehodnocení
Tradiční ZŠ	85 (44%)	105 (55%)	2 (1%)
Alternativní ZŠ	125 (35%)	199 (55%)	37 (10%)

Jedna z položek dotazníku byla zaměřena na zjištění, jakou roli přisuzují žáci základních škol učitelům v souvislosti se sociálními vztahy ve třídě, s jejich pomocí při vytváření určitých sociálních dovedností. Očekávání žáků směrem k učitelům byla orientována převážně

- k sociální kooperaci ve třídě (příklady odpovědí „učitel by měl diskutovat s dětmi o problémech, které mají mezi sebou, poradit žákům, organizovat děti mimo třídu)

- byla spíše neujasněná (příklady odpovědí – „nevím“, nebo odpovědi vyhybavé „učitel by stejně nechtěl, abych mu něco radil“)

- vylučující kooperaci, požadující direktivní řízení třídy (příklad odpovědi „učitel má na děti dávat pozor, aby nezlobily“)

Tabulka č. 6

	Očekávání podpory - sociální kooperace ve třídě	Očekávání a podpora direktivního řízení	Neadekvátní neujasněné postoje
Tradiční ZŠ (115)	96 (83%)	17 (15%)	2 (2%)
Alternativní ZŠ (245)	215 (73%)	41 (14%)	39 (13%)

Dotazníkovým šetřením jsme také zachytili názory žáků na to, zda a co na nich oceňují jejich učitelé. Zarážející je zjištění, že relativně velký počet žáků ze souboru tzv. tradičních škol připustil, že v interakci s učitelem nemají pocit, že je učitel akceptuje, že od nich něco očekává, že jim opakovaně „dává šanci“.

Tabulka č. 7

	Žáci mají pocit, že je učitelé oceňují	Žáci nemají pocit, že je učitelé oceňují	Neví, nejsou si jisti
Tradiční ZŠ (154 odpovědi)	95 (62%)	44 (29%)	13 (9%)
Alternativní ZŠ (306 odpovědi)	212 (69%)	59 (19%)	35 (11%)

Žáci předpokládají, že je učitelé oceňují zejména za sociální dovednosti (příklad odpovědi „umím řešit konflikty ve třídě“). Překvapivě málo za schopnosti v oblasti kognitivní (příklad odpovědi „výsledky z písemek“) a neuvedli ani jiné důvody uznání učiteli (např. materiální možnosti).

Tabulka č. 8

	Oceňování sociálních dovedností	Oceňování kognitivních schopností	Ostatní
Tradiční ZŠ (93 odpovědí)	85 (91%)	8 (9%)	0
Alternativní ZŠ (212 odpovědí)	208 (98%)	4 (2%)	0

Do oblasti sociálních vztahů ve třídě byly směřovány otázky k subjektivně prožívanému pocitu oblíbenosti u spolužáků a jeho důvodům.

Tabulka č. 9

	Ve třídě spíše oblíben	Ve třídě spíše neoblíben	Nevím, nejsem si jistý
Tradiční ZŠ (161 odpovědí)	89 (55%)	31 (19%)	41 (26%)
Alternativní ZŠ (321 odpovědí)	222 (69%)	41 (13%)	58 (18%)

Konkrétní důvody oblíbenosti bylo možné rozdělit do tří skupin:

- sociální kvality (příklady odpovědí „dovedu si popovídat, poslouchat, mám smysl pro humor)
- kognitivní kvality (napovídám, nechávám opisovat úkoly)
- materiální možnosti (rozdávám dobré svačiny, půjčuji pomůcky, půjčuji kamarádům).

Tabulka č. 10

	Sociální kvality	Kognitivní kvality	Materiální možnosti
Tradiční ZŠ (88 odpovědí)	74 (84%)	11 (13%)	3 (3%)
Alternativní ZŠ (222 odpovědí)	205 (93%)	14 (6%)	3 (1%)

Na základě provedené kvalitativní analýzy je možno dospět k určitým zjištěním, která však – a toho jsou si autoři příspěvku plně vědomi – postrádají hlubší kontextový pohled na danou problematiku.

Z uvedených tabulek (č. 1,2,4) vyplývá, že reflexe zkušeností žáků z nejčastější organizace a způsobu řízení výuky je u obou souborů respondentů přibližně shodná. Zřejmě jsou pedagogické

kolektivy skupinami značně heterogenními. Označení „škola s tradičním modelem výuky“ nevylučuje individuální tendence jednotlivých učitelů dlouhodobě inovovat styl vlastní výuky. Totéž v opačném smyslu platí i o školách, které mají na veřejnosti image školy s alternativními či inovativními přístupy k vyučování.

Dále se zdá, že zatímco pro většinu učitelů základních škol proměna stylu výuky představuje zpravidla hledání takových postupů, které povedou k větší efektivitě ve sféře kognitivní, žáci naopak od učitelů očekávají oporu při hledání správné orientace v nových sociálních problémech a kontextech, které zasahují i do tříd. Uvítali by více prostoru k diskusi ke konfrontaci různých názorů a více podnětů k osvojování sociálních dovedností, které pokládají ve svém životě za potřebné (tabulka č. 6, 7, 8).

Hypoteticky lze snad předpokládat, že větší nabídka učebních činností zaměřených k řešení problémových situací, které by vycházely i ze zkušeností žáků, větší prostor pro různé způsoby hodnocení včetně sebehodnocení (tabulka č. 5) by mohly vést ke zmírnění určitého napětí, které někteří více empatičtí učitelé ve třídách na 2. stupni základní školy pociťují, a snad i k částečnému odstraňování některých výchovných obtíží, protože by učitelé začali fakticky reagovat na nenaplněná očekávání žáků.

Ve studii zmíněné v úvodu tohoto textu byla učitelům položena otázka „Co byste změnili v současném školském systému“. U obou souborů respondentů byly nejpočetněji zastoupeny odpovědi:

- snížili stále ještě vysoké úvazky (tím odstranili přetíženost učitelů)
- zvýšili nízké mzdy
- zajistili kvalitnější osnovy, plány, programy apod.

O proměnách vlastního stylu výuky v souladu s očekáváním žáků a na základě kvalifikovaného uvážení jejich potřeb se učitelé zmiňovali spíše výjimečně.

LITERATURA

- Mareš, J.: Styly učení žáků a studentů. Portál, Praha 1998.
- Souček, V., Prokešová, L.: Učitelovo pojetí výchovy a vzdělávání a učitelská praxe. In: Poslední desetiletí v českém a zahraničním pedagogickém výzkumu. Hradec Králové 1999.
- Učení je skryté bohatství. Zpráva Mezinárodní komise UNESCO „Vzdělání pro 21. století“. PF UK Praha 1997.

AUTOŘI – KONTAKT:

Doc. PhDr. Ludmila Prokešová, CSc.

Václav Souček, PhD.

katedra pedagogiky a psychologie

Pedagogická fakulta.

Jihočeská univerzita

Jeronýmova 10

371 15 České Budějovice

Tel: (038) 777 3231, 34

E-mail: vsoucek@pf.jcu.cz